11 концерт бирелә. Концерттарҙың береһендә йәш бер ханым сәхнәгә йүгереп менә һәм ҡурайсының рөхсәте менән ҡурайҙың эсенә күҙ һала, унының ябай көпшә икәнен күреп, шаҡ ҡата. Зал тағы ла ҡайнар алҡыштарға күбмелә, ә теге ҡатын, ҡулындағы алтын балдағын сисеп, ҡурайсының һуҡ бармағына кейҙерә.

Сорбонна профессоры Перно, Йомабай Иҫәнбаневты фонография кабинетына саҡырып, "Урал", "Буранбай", "Байыҡ", "Ҡара юрға" көйҙәрен яҙҙырып ала.

Мәшһүр ҡурайсы 1927 йылда Германияның Майндағы Франкфурт ҡалаһында Бөтә донъя музыка күргәҙмәһендә, аҙаҡ совет артистары делегацияһы составында Германия, Швеция, Бельгия, Голландия илдәрендә ойошторолған биш ай дауамындағы гастролдәрҙә, йәмғеһе 54 концертта ҡатнаша. Һуңынан Өфөлә Башҡорт драма күсмә театрында ҡурайсы-артист булып эшләй. 1929 йылда тыуған яҡтарына ҡайта. Шуныһы ла мәғлүм: ауылына ҡайтҡас, колхоз ойоштороуҙа ҡатнаша, бер нисә йыл хужалыҡ рәйесе була. 1940 йылда нахаҡҡа ҡулға алынып төрмәлә ултырып сыға. 1989 йылда Хәйбулла районында Йомабай Иҫәнбаев көндәрендә ҡурайсының улы Сәлихйән ағай (Сәлихйән ағай мәрхүм инде, Йомабай ҡурайсының тағы Рафиға һәм Фәриғә тигән ҡыҙҙары бар, улар Баймаҡ районының Иҫке Сибай ауылында йәшәйҙәр) былай тип һөйләне: "Атайымдан 1941 йылда, һуғышҡа китешләй Ульяновск ҡалаһынан хат килде, һуңғы хәбәрен 1943 йылда алдыҡ". Мәшһүр ҡурайсы 1943 йылда Бөйөк Ватан һуғышында һәләк булған, тип фараз итергә мөмкин. Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, Йомабай Иҫәнбаевтың тулы биографияһын асыҡлау, һаҡланһа, Сорбонналағы фонояҙмаларының күсермәһен юллап алыу бурыстары әлегәсә үтәлмәй килә. Бала сағына килгәндә, шул мәғлүм: 1891 йылдың 21 сентябрендә хәҙерге Хәйбулла районының Үрге Смаҡ ауылында тыуған. Бәләкәйҙән халыҡ йырҙарына, көйҙәренә ғашиҡ булып үҫә. Ҡурай сәнғәте буйынса һабаҡтарҙы ауылдашы, халыҡ музыканты, талантлы халыҡ педагогы Һибәтулла Ҡотошовтан ала. 17 йәшендә уның репертуарында йөҙҙән ашыу көй булғаны билдәле.

Мәшһүр ҡурайсы, йырсы, импровизатор, Башҡортостандың халыҡ,

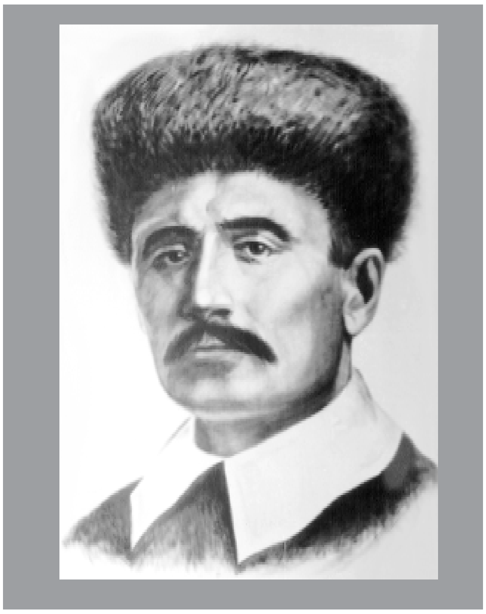

Рәсәйҙең атҡаҙанған артисы, Ғ.Сәләм һәм С.Юлаев исемендәге премиялар лауреаты Ишмулла Дилмөхәмәтов үҙенең Йомабай Иҫәнбаев менән бер үк халыҡ сәнғәте мәктәбе вәкиле булыуын ғорурланып телгә ала торғайны. Йомабай Иҫәнбаевтың остазы, Ырымбур губернаһы Орск өйәҙе Үрге Смаҡ ауылының данлы ҡурайсыһы Һибәтулла Ҡотошов (вафаты 1910 йылда) — түңгәүер ырыуының борондан килгән ҡурайсылар мәктәбен дауам итеүсе булған. Ирәндек-Һаҡмар зонаһы оҫталары кеүек, ул да оҙон ҡурайҙа, күкрәккә һалып уйнай. Репертуарҙарында үҙенсәлекле марштар күп: "Хәйбулла маршы", "Дәләү Ғәйшә", "Фарсы маршы" (Петр батшаның Азов походы менән бәйле), "Ҡараһаҡал маршы", "Аллаяр батыр" һ.б.

Һибәтулла Ҡотошовтың күренекле уҡыусылары — Йомабай Иҫәнбаев, Ғәбит Бараков (хәҙерге Хәйбулла районы Түш ауылынан); артабанғы быуын — Ишҡәле Дилмөхәмәтов (хәҙерге Йылайыр районы Иҫке Яҡуп ауылынан), Сәғәҙәт Бараков (Ғәбиттең улы); өсөнсө быуын — Ишмулла Дилмөхәмәтов (Ишҡәленең улы). Бөгөн был мәктәптең традицияларын Ишҡәле ҡурайсының кинйә улы Сәйфулла Дилмөхәмәтов дауам итә. Сәйфулла Дилмөхәмәтов һөйләүенсә, 1812 йылғы Ватан һуғышына түңгәүер ырыуынан Аллаяр батырҙы нуҡталап алып барғандар. Шунда ҡурайсылар ат өҫтөндә уйнап барған марш "Аллаяр батыр"

исеме менән беҙҙең көндәргә килеп еткән.

Элек йыш ҡына көйгә ижад итеүсеһенең исеме бирелә торған булғанын һәм “Аллаяр батыр”ҙың музыкаль йөкмәткеһе үрҙә бәйән ителгән мәктәптең үҙенә генә хас моң буяуҙарынан туҡылғанлығын иҫәпкә алғанда, Йомабай Иҫәнбаевты тәрбиәләгән халыҡ сәнғәте мәктәбе тарихында Аллаяр ҡурайсы ла булған, тип фараз итергә мөмкин.

Йомабай Иҫәнбаевтың уйнауын яҡындан ишеткән (хәҙер инде мәрхүмдәр) Әхмәҙиә Юланов (Үрге Смаҡ), Мәхмүтйән Арғынов (Йылайыр районы, Матрай ауылы): «Шул хәтлем зәһәр уйнай ине, тыңлағанда хатта сәстәр үрә тороп кире ята торғайны», — тип һөйләнеләр миңә 1988 йылда.

Йомабай Иҫәнбаевтың ҡурайсы булараҡ профессиональ эшмәкәрлеге 1925—29 йылдарға тура килә. Көнбайыш Европа тамашасыһы алдында сығыштары тураһында тәьҫораттарын һөйләтер өсөн был осорҙа уны йыш ҡына төрлө осрашыуҙарға саҡыралар.

1927 йылда Өфө сәнғәт техникумында уҙған осрашыуҙа Йомабай Иҫәнбаевтың һөйләгәнен тыңлаған, ул саҡта әле йәш ҡурайсы, һуңынан Башҡортостандың халыҡ артисы, Рәсәйҙең атҡаҙанған мәҙәниәт хеҙмәткәре, Салауат Юлаев исемендәге премия лауреаты Ғата Зөлҡәфил улы Сөләймәнов хәтирәләренән:

«1925 йылдың йәйендә, — тип һүҙ башланы ҡурайсы, — Башҡортостан Үҙәк Башҡарма комитетына Мәскәүҙән, Мәғариф халыҡ комиссары А.В. Луначарскийҙан телеграмма килгән. Унда Парижда асыласаҡ Бөтә донъя сәнғәт күргәҙмәһендә ҡатнашыу өсөн ҡурайсы кәрәк булыуы хаҡында әйтелә. Ошо уңайҙан Йылайыр кантонына мөрәжәғәт иткәндәр. Кантон Башҡарма комитеты рәйесе Айнулла Бикбов мине саҡыртып алды ла: “Йомабай ҡустым, Парижға бараһың. Наполеонды еңгән атай-олатайҙар йөрөгән урамдарҙан һин дә йөрөп ҡайт әле”, — тине.

Парижда буласаҡ концерт программаһын ике тапҡыр Мәскәү тамашасыларына күрһәттек. Газеталарҙа “Концерт программаһы һоҡланғыс, тәү ҡарашҡа бик “примитив” күренгән ҡоралдарҙа уйнаусыларҙың, йырсыларҙың, бейеүселәрҙең башҡарыу оҫталығы Европа виртуоздары сығыштарынан бер яғы менән дә ҡалышмай”, — тип юғары баһа бирелде, ә нарком Луначарский: “Ҡурайҙың урыны — профессиональ сәхнәлә”, — тип әйтте.

...Париждың ҙур театрҙарының береһе тамашасылар менән шығырым тулы ине. Тәүҙә сәхнә артында “Урал” көйөн уйнаным. Шаршау әкрен генә асылғас, башҡорт милли кейемендә сәхнәгә ҡурайһыҙ ғына сыҡтым. Унан йыуан ағас төбө эргәһендә “үҫеп ултырған” ҡурай үләнен (Й.Иҫәнбаевтың сығышына Урал тәбиғәтен һүрәтләгән декорация эшләнә. — Ю.F.) бик һаҡлыҡ менән ҡырҡып алдым да үлсәп, уйымдар яһап, “Байыҡ”ты уйнап ебәрҙем. Уйнап бөтөүем булды, залдағылар геү килеп ҡул сапты. Ҡурайымды уң ҡулыма тотоп баш эйәм, ә күңелгә йыр килә:

Ҡаһым түрә менгән һор юрғаның,
һай кем,
Маңлайында булыр ҙа урайы,
Ҡаһым түрә фарман биргән сакта,
һай кем,
Уң ҡулында булыр ҙа ҡурайы.

Ҡасандыр башҡорт ир-арыҫландары, Наполеонды еңеп, Париж урамдарында оло тантана уҙғарғанда, Ҡаһым түрә лә бит ҡурай уйнаған... Мин дә, шул ҡаһармандар эҙенән килеп, Байыҡ сәсәндең көйөн башҡарҙым, тип ғорурланып сәхнәнән сығып киттем...”

(“Ҡурайсы даны”. Ғата Сөләймәнов. “Совет Башҡортостаны”. 1988 йыл, 18 июнь).

Йомабай Иҫәнбаев тыуған ауылына ҡайтҡас та ҡурайын ҡулынан төшөрмәй, ҡайҙа ғына саҡырһалар ҙа бара, концерттарҙа ҡатнаша.

1989 йылда Хәйбулла районында Йомабай Иҫәнбаев көндәрендә миңә данлыҡлы халыҡ йырсыһы, Башҡортостандың атҡаҙанған артистҡаһы Бибикамал Мәһәҙи ҡыҙы Мәһәҙиева (1914—1992) менән осрашырға тура килде. Ҡурайсы хаҡында уның да хәтирәләрен иҫкә төшөрөп үтәйек:

«Мин Йомабай ағай менән 1936 йылда таныштым. Өфөлә, театр училищеһында уҡып йөрөгән саҡ. Ул осорҙа Министрҙар Советында Шаһимәрҙәнов тигән кеше эшләй ине. Шул Сәләм ағай Ғәлимовҡа: “Миңә үҙендең ҡурайсыларыңды, йырсыларыңды күрһәтеп, бер концерт ойоштор әле”, тигән Ул саҡта Сәләм ағай фольклор йыйыу, халыҡ таланттарын асыҡлау менән шөғөлләнә ине. Шулай бер көндө беҙҙе Министрҙар Со-

ветына саҡырҙылар. Унда ҙур зал бар икән. Минең менән бергә ҡурайсы Ғәйфулла Сарбаев (ул минең менән бергә уҡыны), драма театрынан Ғәлийән Шәмсетдинов, Таңһылыу Рәшитова, Тәлиға Бикташева, пианинола уйнарға Йыһангиров тигән ағай һәм Йомабай Иҫәнбаев барған икән. Мин йәш, оялсан ҡыҙ бала, артыҡ тиҙ таныша белмәйем. Уларҙың кемдәр булыуын аҙаҡ ҡына белдем.

Йырларға тип уйлаһам, ҡушылып уйнарға ҡурайсы юҡ. Аптырап, юғалып ҡалдым. Кәйефем төштө, ни эшләргә белмәй сәхнә артында торһам, Сәләм ағай яныма килде.

— Ниңә аптырап тораһың? — тип һорай.

— Йырларға тиһәм, ҡурайсы юҡ. Мин йырламайым инде былай булғас, — тим.

— Һе, иҫең киткән икән юҡҡа. Хәҙер үҙеңде Парижда ҡурай уйнап ҡайтҡан ҡурайсы менән йырлатам, — тип ул мине етәкләп алып китте.

Коридорға сыҡһам, оҙон буйлы, киң күкрәкле, һоп-һоро күҙле, сөм ҡара мыйыҡлы ағай тора. Уның ошо ҡарашын әле лә хәтерләйем. Сәләм ағай беҙҙе таныштырҙы.

— Йомабай ағай, бына беҙҙең йырсы ҡыҙыбыҙ, — ти. — Әле йырларға тейеш ине, ҡушылып уйнарға ҡурайсыһы юҡ. Ярҙам итмәҫһегеҙме икән?

— Ҡәрендәш, үҙең ҡайһы райондан булаһың? — тип һораны ағай иң элек.

— Әбйәлил районы, Асҡар ауылынан, — тим.

— Ә, түңгәүер ырыуы икәнһең, — тип ҡәнәғәт йылмайҙы Йомабай ағай.

Шулай һөйләшеп киттек. Минең ниндәй йырҙарҙы башҡарырға теләүемде белеште ул.

— Башҡорт халыҡ йырҙары "Һандуғас"ты, "Ғилмияза"ны йырлармын тигәйнем, — тим.

— "Һандуғас" ни Әбйәлил яғының көйө, уны һеҙҙең Ташбулат, Байым яҡтарында, Учалы районы башҡорттары яратып йырлай, — ти ағай.

— Әйҙә, булмаһа, йырлап ҡарайыҡ.

Йомабай ағай ҡурайын ҡулына алды ла миңә йырлап ҡарарға ҡушты. Тыңлап ҡараны ла : "Юҡ, был ҡурай һинең тауышҡа бармай", — тип ҡурай һалынған һауытынан икенсе ҡурайын тартып сығарҙы. Был ҡурайының көйө минең тауышҡа тап килде һәм беҙ ике йырҙы йырлап ҡараныҡ.

— Тағы ниндәй йырҙы йырлайһың? — тине ул.

— Әллә, һораһалар, бәлки йырлармын, — тим.

— Ярар, ҡәрендәш, ҡурҡма, бөтәһе лә һәйбәт булыр, — тине Йомабай ағай. Уның һүҙҙәре мине тынысландырҙы.

Тәлиға Бикташева, Таңһылыу Рәшитова һ.б. танылған артистар сығыш яһағандан һуң беҙгә лә сират етте. Сәләм ағай:

— Хәҙер беҙҙең иң йәш йырсыбыҙ йырлай, ә уға Париж ҡалаларында йөрөп килгән ҡурайсы Йомабай Иҫәнбаев аккомпанировать итә, — тип иғлан итте. — Беҙҙең ҡыҙҙар Париж ҡыҙҙарынан ҡалышмай ул.

Бына шулай Йомабай ағай менән "Һандуғас"ты, "Ғилмияза"ны йырланым. Аҙаҡ тағы йырлауымды һоранылар. Жюриҙа ултырған олпат бер ағай, "Буранбай"ҙы йырлаһын, тигән. Мин аптырап ҡалдым.

— Мин "Буранбай"ҙы йырлағаным юҡ, — тим Йомабай ағайға. — Йырҙы беләм белеүен.

— Ҡурҡма, ҡәрендәш, — тине арҡамдан һөйөп Йомабай ағай. — Хәҙер йырлайбыҙ.

Ысынлап та, шул тиклем матур йырланым мин был йырҙы. Сәхнәлә ғүмергә йырламаған йырҙы үҙем һоҡланырлыҡ, Йомабай ағай маҡтарлыҡ итеп башҡарҙым. Ошо мәлде әлегеләй хәтерләйем. Сығышыбыҙҙы көслө алҡыштарға күмделәр, тағы ла йырлауымды һоранылар. "Кәкүк"те йырлап сыҡҡас, ҡурайсы ағай арҡамдан тупылдатып һөйҙө:

—Һәйбәт йырлайһың, ҡәрендәш, — тине.

Артабан Йомабай ағай үҙе сығыш яһаны. "Һырдаръя" ("Сырдаръя"), "Ильяс", "Әлмөхәмәт кантон" һ.б. көйҙәрҙе башҡарҙы. Ә бына "Ялан Йәркәй" көйөн шундай юғары тонда уйнаны, ул әле лә ҡолаҡта сыңлап торған кеүек.

Һуңынан миңә бик күп ҡурайсыларҙы тыңларға, уларға ҡушылып йырларға тура килде, әммә ошолай ҙа оҫта, нәзәкәтле итеп уйнағандарын хәтерләмәйем».

Эйе, Йомабай ҡурайсының уйнауының тәьҫир көсө тураһында аҙмыкүпме билдәле, әммә башҡарыу үҙенсәлектәре тураһында мәғлүмәттәр юҡ дәрәжәһендә. Ҡыҙғанысҡа ҡаршы, 30-сы йылдарҙа фонографҡа фольклор өлгөләрен яҙҙырған халыҡ йырсылары, музыканттары араһында ниңәлер Йомабай Иҫәнбаев юҡ. Бәлки был осраҡлы хәлдер. Шулай ҙа

ҡыҙғаныс. Мәшһүр композиторыбыҙ, үҙе ҡурайсы Заһир ағай Исмәғилев менән ҡурайсы Ғата ағай Сөләймәновтарҙың: «Йомабай Иҫәнбаев өҙләмәй генә, күкрәккә һалып уйнарға ятаҡан», тигән мәғлүмәте иҫтә. Халыҡ хәтерендә шул да һаҡлана: Йомабай Иҫәнбаев ҡурайҙарын хәҙерге Баймаҡ районының Түбә ҡасабаһынан алыҫ түгел, Ирәндектә, Ҡараташта йыя торған булған.

Танылған ҡурайсы башҡа талант-тар менән аралашып, уларҙан өйрәнеп, кәрәкһә, кәңәштәр уртаҡлашып, ижад иткән.

Сығышы менән Баймаҡ районының Кәрешкә ауылынан, хәҙер инде мәрхүм, Нәжметдин Ғибаҙулла улы Ишбаевтың (1914—1999) хәтирәләренән: “Күрше Байыш ауылында оҫта ҡурайсылар байтаҡ ине. Шуларҙың береһе — Вәлиулла Иҫәнамановты «хәҙрәт ҡурайсыһы» тип йөрөттөләр. Орск өйәҙенең хәҙрәте Мәһәҙи берәй яҡҡа алыҫ юлға сығырға булһа, иң беренсе, ат ебәртеп, Вәлиулла ҡурайсыны алдырыр ине.

Икенсеһе, Усман Мөхәмәтйәров, оҙаҡ ҡына әрмелә хеҙмәт итеп ҡайтҡан кеше ине. Үҙен “Усман урядник” тип йөрөттөләр. Урядниклыҡ менән бергә урыҫса һүҙҙәр ҡыҫтырып һөйләү гәҙәтен дә алып ҡайтҡан ул әрменән. Бик оҫта ҡурайсы, тарихты яҡшы белә ине.

— Ҡулына ҡурай тотҡан кеше өс төрлө була. Беренсеһе — ҡурайсы. Ул көйҙөң тарихын белә, төрлө ырыуҙарға хас варианттарын уйнап ишеттерә, йыры булһа, йырлай, бейеү көйө булһа, бейеүен бейеп күрһәтә. Икенсеһе — ҡурайҙа уйнаусы. Ул ҡурайҙа матур итеп уйнай, артығы юҡ. Өсөнсөһө — «ҡарға бутҡаһы» ҡурайсыһы. «Ҡарға бутҡаһы» кеүек уйындарҙа ҡатын-ҡыҙҙың күңелен асып, шулар ыңғайына ҡурай тартып йөрөүсе, — тип әйтер ине Усман ағай».

Нәжметдин ағай һөйләүенсә, 20-се йылдарҙа Йомабай Иҫәнбаев Усман ҡурайсыға килеп йөрөгән. Аҙна һайын, һыбай килеп, ҡурай буйынса һабаҡ алған. “Усман ҡурайсы Йомабайҙы уйната ла берәй урынын төҙәтер булһа:

— Йомабай, ошо ере ошолай, тут не ладно, — тип әйтә икән. Шунан үҙе уйнап күрһәтә».

Үрҙә әйтелгәнсә, халыҡ һәр кемде лә ҡурайсы тимәгән. Ҡурайсы исеме оло дәрәжә һаналған. Йомабай ҡурайсы иһә — ошо оло дәрәжәгә иң лайыҡ шәхестәребеҙҙең береһе.

1978 йылдан алып ҡурайсылар араһында Йомабай Иҫәнбаев исемендәге призға республика бәйгеһе үткәрелеп килә. Туғыҙ тапҡыр үткәрелгән был бәйгелә бер-бер артлы Юлай Ғәйнетдинов, Азат Айытҡолов, Сәйфулла Дилмөхәмәтов, Зыя Хәлилов, Роберт Юлдашев, Асрар Ғазин, Рәсүл Ҡарабулатов, Илһам Байбулдин һәм Айбулат Рәхмәтуллиндар лауреат исеменә лайыҡ булды.

Ҡурай — башҡорт халҡының асышы. Уралда үҫкән үлән көпшәгә йән өрөп, үҙенең иң изге тойғоларын һөйләрҙәй серҙәш, моңдаш тапҡан халҡыбыҙ, уға ҡурай тигән исем ҡушҡан. Ҡурай моңонда — халҡыбыҙҙың тарихы, фәлсәфәһе, рухи булмышы.

Данлы ҡурайсылар Ҡобағош, Мәхмүт, Байыҡ, Ишмөхәмәт, Ғәбит, Һибәтулла, Кәрим, Ғата, Ишмулла һ.б. күтәргән ҡурай сәнғәте 70-се йылдарҙа икенсе һулыш алды. 1971 йылдан махсус белемле профессиональ ҡурайсылар әҙерләнә. Бөгөн ҡурай музыкаль белем биреү системаһының өс кимәлендә лә — балалар музыка мәктәптәрендә, музыка училищеларында һәм Өфө дәүләт сәнғәт институтында уҡытыла. Бер нәмәне иҫкә тотоу мөһим: Йомабайҙар урынына “ҡалыпҡа һуғылған” ҡурайҙа уйнаусылар әҙерләнмәһен ине.

XXI быуат ҡурайсыһы, минеңсә, халҡыбыҙҙың музыкаль классикаһын, төрлө төбәктәрҙә һаҡланған һирәк йыр-көйҙәребеҙҙе, ошо төбәккә хас башҡарыу үҙенсәлеген белергә, хатта ҡайҙалыр һүнеп ҡалған ҡурайсылар мәктәбе традицияларын тергеҙергә, һәр хәлдә, шуға ынтылырға тейеш. Әлбиттә, күңелгә ятышлы заман ритмдарын яңғыратыу, симфоник һ.б. оркестрҙарға ҡушылып уйнау ҙа яҙыҡ түгел, заманалар үтеү менән уның яңынан-яңы мөмкинлектәре асыла бара. Ҡурай һәр саҡ башҡорт милли моңоноң символы ғына түгел, терәге булып ҡаласаҡ.

Башҡорт өсөн Урал һәм Ватан төшөнсәләре айырылғыһыҙ.

Тақыя ла башлы қырлы қурай —
Башқорт еркәйенең межаһы, —
тип йырлаған атай-олатайҙарыбыҙ.

Уралды Урал иткән — Ҡурай. Ә Ҡурайҙы Ҡурай иткән — ҡурайсылар. Ҡурай йылъяҙмаһына юйылмаҫ юлдар яҙған Йомабай ҡурайсы халҡының күңелендә мәңгелек урын алған.